

Ισότητα των φύλων και αντιστάσεις των ανδρών στις αλλαγές¹

*Daniel Welzer-Lang**, *Αναστασία Μεϊδάνη***,
*Χρυσοβαλάντης Παπαθανασίου****

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αποτελεί τη θεωρητική θεμελίωση μιας ευρωπαϊκής έρευνας, που πραγματοποιήθηκε σε τρεις χώρες (Ελλάδα, Γαλλία, Βέλγιο) το 2003-2004, με θέμα τις αντιστάσεις των ανδρών στην προοπτική ισότητας των δύο φύλων. Οι συγγραφείς, στηριζόμενοι στην κριτική μελέτη προγενέστερων εμπειρικών ερευνών αναφορικά με τη δόμηση των κοινωνικών σχέσεων των φύλων, διαμορφώνουν το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, διατυπώνουν τις υποθέσεις και επιχειρούν να ορίσουν την έννοια των «ανδρικών αντιστάσεων». Στόχος της έρευνας ήταν η διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ κοινωνικού φύλου και θεσμών, καθώς και η κατανόηση της κοινωνικής μορφοποίησης (*construction sociale*) των φύλων στην καθημερινή ζωή.

Εισαγωγή

Η προβληματική των κοινωνικών σχέσεων των δύο φύλων απέδειξε περίτρανα τον εριστικό της χαρακτήρα. Το αντικείμενο της έρευνάς μας αφορούσε στις κοινωνικές σχέσεις των δύο φύλων,

* Ο Daniel Welzer-Lang είναι Maître de conférences, Université de Toulouse II-Le Mirail.

** Η Αναστασία Μεϊδάνη είναι επιστημονικός συνεργάτης (Chargée d'études) στο Πανεπιστήμιο της Toulouse II-Le Mirail.

*** Ο Χρυσοβαλάντης Παπαθανασίου είναι επιστημονικός συνεργάτης (Chargé d'études), στο Πανεπιστήμιο της Toulouse II-Le Mirail.

πραγματευμένες όχι ως μια μεταβλητή ανάμεσα σε τόσες άλλες, αλλά ως ένα συνεχές ρεύμα που ελέγχει και αναμορφώνει ασταμάτητα τα κοινωνικά διακυβεύματα. Η φιλοδοξία της εν λόγω έρευνας στόχευε στην υπέρβαση των στείων διαχωρισμών τόσο σε εθνικό όσο και σε επιστημονικό επίπεδο. Το συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα παρείχε τη δυνατότητα σε κοινωνιολόγους από τρεις ευρωπαϊκές χώρες να σταθμίσουν τα επιστημονικά κεκτημένα και τις ελλείψεις σχετικά με τα θέματα ισότητας των δύο φύλων, να σηματοδοτήσουν τα τρέχοντα προγράμματα δράσης, να κατανοήσουν τις αλλαγές, καθώς επίσης και τη μετατροπή και την έκταση της προβληματικής², εμπλουτίζοντας με αυτόν τον τρόπο την επιστημολογική σκέψη.

Πιο συγκεκριμένα, ο στόχος της έρευνας ήταν να κατανοήσουμε την τροχοπέδη στην ανάπτυξη πολιτικών ισότητας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Η δόμηση επιστημονικών υποθέσεων αναφορικά με τις συνθήκες εκείνες που επιτρέπουν την πιο γρήγορη και πιο αποτελεσματική άνοδο των εν λόγω πολιτικών προϋποθέτει δυο στοιχεία:

- Να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε την περίπλοκη αλλημεία που οργανώνει τις κοινωνικές σχέσεις των δύο φύλων, οι οποίες ασκούνται τόσο μέσα στον επαγγελματικό χώρο όσο και μέσα στην οικογένεια, και κυρίως την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε αυτές τις δυο σφαίρες, συχνά παρουσιαζόμενες ως ανεξάρτητες.
- Να επικεντρώσουμε τις αναλύσεις μας όχι μόνο στους άνδρες (οριζόμενους όχι από μια οποιαδήποτε νατουραλιστική ανάλυση, αλλά από τις θέσεις που παίρνουν οι ίδιοι μέσα στις κοινωνικές σχέσεις των δύο φύλων) οι οποίοι, κατά τα φαινόμενα, «αντιστέκονται», αρνούνται τις αλλαγές, αλλά και τους άνδρες εκείνους που δηλώνουν ότι θέλουν να διευκολύνουν την ισότητα (όσον αφορά στα δύο φύλα) ανάπτυξη των κοινωνιών μας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε τόσο τις ελάχιστες κοινωνιολογικές αναλύσεις σχετικά με τους άνδρες και το ανδρικό φύλο όσο και την απουσία τους στο πεδίο της ανάλυσης των αλλαγών. Η ερευνητική μας πρόταση στόχευε συνεπώς στη δόμηση της έννοιας των «ανδρικών αντιστάσεων στις αλλαγές». Προκείμενου να δομήσουμε την εν λόγω έννοια, στηριχτήκαμε:

- Στην κριτική μελέτη των προγενέστερων ερευνών.

- Σε μια σειρά από εμπειρικές μελέτες. Ειδικότερα, προτείνουμε να χρησιμοποιήσουμε το «σχολιασμένο χρονοδιάγραμμα/πρόγραμμα», ζητώντας τις ανάλογες πληροφορίες από τον ανδρικό πληθυσμό, μαζί με συμπληρωματικές συνεντεύξεις εκ μέρους του πληθυσμού αυτού και του στενού κοινωνικού του περιγύρου.

Ένας δεύτερος μεθοδολογικός άξονας στόχευε στον έλεγχο της υπόθεσης της επιρροής του ιδιωτικού τομέα στις ανδρικές αντιστάσεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από συνεντεύξεις με συνδικαλιστές, καθώς επίσης και με Έλληνες, Γάλλους και Βέλγους πολιτικούς.

Η ιδιαιτερότητα της Ελλάδας

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων τα σημαντικά βήματα αναφορικά με τις σχέσεις των δύο φύλων είναι όντως αισθητά. Εκεί όπου επρόκειτο να ξαναδοθεί στις γυναίκες η θέση τους μέσα στην Ιστορία, η οποία τις έχει αρκετά παραμελήσει προσεγγίζοντας τις σχέσεις των δύο φύλων μέσα από την κυριαρχία που οι άνδρες ιστορικά επέβαλαν στις γυναίκες, οι αναλύσεις χαράζουν στο εξής καινούριους δρόμους. Οι σχέσεις κυριαρχίας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες δεν αποτελούν πλέον το μοναδικό ερμηνευτικό πλαίσιο ανάλυσης των σχέσεων των δύο φύλων. Ωστόσο, αν οι παραδοσιακές φόρμες των εν λόγω σχέσεων αποτελούν αντικείμενο αναθεωρήσεων, η ελληνική κοινωνική πραγματικότητα φαντάζει ιδιαίτερη.

Οι γυναίκες στην Ελλάδα έχουν σήμερα να επιλύσουν εσωτερικές συγκρούσεις, που απορρέουν από τις επιταγές της πατριαρχικής κοινωνίας από τη μία και από την ανάγκη τους για προσωπική και κοινωνική εξέλιξη από την άλλη (Ιγγλέση, 1990).

Είναι προφανές ότι στις μέρες μας η δυναμική των γυναικών δεν εξαντλείται σε ρόλους που υπαγορεύει το βιολογικό τους φύλο, παρόλο που συνεχίζουν να ανταποκρίνονται στη «φυλετική» τους αποστολή: αναπαραγωγική διαδικασία, κυοφορία, τοκετός, ανατροφή των παιδιών, «συζυγικά καθήκοντα» κ.ά.

Είναι εντούτοις βέβαιο ότι, μέσα στο δεδομένο κοινωνικό περιβάλλον με τις πολιτισμικές του ιδιαιτερότητες, την έλλειψη δραστικού φεμινιστικού κινήματος και την πεποίθηση ότι η ισότητα των δύο φύλων είναι δευτερεύουσας σημασίας κοινωνικό ζήτημα, οι Ελληνίδες ορθώνουν το ανάστημά τους και παρουσιάζονται

διεκδικητικές, συνθέτοντας μέσα από αυτές τις αντιφάσεις τόσο την προσωπική όσο και την κοινωνική τους ταυτότητα.

Η ελληνική κοινωνία, παραδοσιακά πατριαρχική, δε διευκολύνει την έκφραση κινημάτων που δρουν για θέματα που σχετίζονται με το «κοινωνικό φύλο» (gender), το οποίο εκφράζεται σε αντιδιαστολή με το «βιολογικό φύλο» (sex). Ομοιότητες μπορεί κανείς να διαπιστώσει στη σύσταση και δράση μεταξύ του φεμινιστικού κινήματος και αυτού των ομοφυλόφιλων ανδρών. Η αριθμητική μειονεξία και η περιορισμένη αποδοχή και υποστήριξη των κινημάτων αυτών από τις ομάδες τις οποίες εκπροσωπούν είχαν ως συνέπεια την περιορισμένη αποτελεσματικότητα της δράσης τους, καθώς δεν μπόρεσαν να αποτελέσουν ομάδες κοινωνικής πίεσης (lobby) για πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές (Parathanasiou, 2001).

Όπως συνέβη και σε άλλες χώρες του Δυτικού κόσμου, οι Ελληνίδες διεκδίκησαν αυτονομία και χειραφέτηση από τους άνδρες και από κάθε μορφή καταπιεστικής πρακτικής. Το φεμινιστικό κίνημα, όμως, στην Ελλάδα δεν πήρε χαρακτήρα μαζικής κινητοποίησης, όπως σε χώρες τις Δυτικής Ευρώπης. Η ιδεολογική αμφισβήτηση του ανδρικού κατεστημένου και η υπεράσπιση των γυναικών πραγματοποιήθηκε από αυτόνομες ομάδες, των οποίων τα μέλη γνώριζαν τις αντίστοιχες κινητοποιήσεις γυναικών σε άλλες χώρες και προσπαθούν να προσαρμόσουν στρατηγικές και δράσεις στα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας (Κωτσοβέλου και Ρεπούση, 1988).

Οι Ελληνίδες φεμινίστριες του αυτόνομου χώρου διεκδίκησαν όλο και περισσότερα δικαιώματα αναφορικά με τη θέση τους και το ρόλο που διαδραματίζουν μέσα στην οικογένεια, αλλά ταυτόχρονα έφεραν σε διάλογο κι άλλα θέματα που σχετίζονται με το γυναικείο φύλο και τη σεξουαλικότητα, όπως η αυτοδιάθεση του σώματος (Ιγγλέση, 1990).

Μέσα σε συνθήκες κοινωνικής αναδόμησης και μετασχηματισμού, οι γυναίκες σε έναν διαρκώς αυξανόμενο αριθμό εισέρχονται στην αγορά εργασίας αναζητώντας προσωπική ικανοποίηση και κοινωνική αναγνώριση. Παράλληλα, όμως, δεν απαρνιούνται και τον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας-συζύγου-νοικοκυράς. Οι προσωπικές φιλοδοξίες πολλές φορές ναρκοθετούνται από τις κοινωνικές αξιώσεις που συνδέονται άμεσα με το «βιολογικό φύλο». Η προσαρμογή των γυναικών στο σκληρό, ανταγωνιστικό και ανδροκρατούμενο –μέχρι πρότινος– χώρο εργασίας είναι εντυπωσιακή. Παρά τις απαιτήσεις της δουλειάς από τη μία και της οικογένειας από την άλλη, οι οποίες αποτελούν παράγοντες σωμα-

τικής και ψυχικής επιβάρυνσης, οι γυναίκες καταφέρνουν να αντεπεξέλθουν και σε αρκετές περιπτώσεις να πρωταγωνιστήσουν (Βασιλείου και Δραγώνα, 1988).

Τα ΜΜΕ, ως φορέας εξαιρετικής κοινωνικο-πολιτικής επιρροής, συμπεριφέρονται σύμφωνα με την ανδρική αντιφατικότητα απέναντι στις γυναικείες διεκδικήσεις (Ιγγλέση, 1990). Η ετήσια υπεροχή των γυναικών στις εισαγωγικές εξετάσεις στα ΑΕΙ και ΤΕΙ της χώρας, όταν η εισαγωγή σε κάποιο πανεπιστημιακό ίδρυμα αποτελεί εξαιρετικής σημασίας θέμα για την ελληνική οικογένεια και παράγοντα υπερηφάνειας και κοινωνικής καταξίωσης όλων των μελών της, χαιρετίζεται ως κατόρθωμα των γυναικών με μια υπερβολή, η οποία υποθάλλει τον κίνδυνο που εγκυμονεί ένα τέτοιο γεγονός για το ανδρικό φύλο. Η πλειοψηφική αναλογία των κοριτσιών στα πανεπιστημιακά έδρανα συνεπάγεται τη δυναμική είσοδο άρτια καταρτισμένων και ανταγωνιστικών γυναικών στην αγορά εργασίας, μια είσοδο που πολλές φορές εμφανίζεται ως απειλή στα μάτια των ανδρών, καθώς ανατρέπει τους παραδοσιακούς ρόλους και το κοινωνικό καταστημένο.

Οι γυναίκες, λοιπόν, συνεχίζουν να προσεγγίζονται μέσα από την ιστορία της περιθωριοποίησής τους, ακόμα κι αν οι αγώνες, οι αντιστάσεις και οι επιτυχίες τους γίνονται αντικείμενα έρευνας. Παράλληλα, η ιστορία της αρρενωπότητας περιορίζεται στην επιβεβαίωση συμβόλων ανδρισμού.

Επιστημονική νομιμότητα του αντικειμένου έρευνας

Αν οι προσδοκίες των γυναικών για ίση μεταχείριση είναι νόμιμες, θεμιτές και αναμφισβήτητες, οι επιστημονικές έρευνες, προωθούμενες από το φεμινιστικό κίνημα, απέδειξαν καταφανώς –και αποδεικνύουν ακόμα– την καταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες μέσα στο πατριαρχικό σύστημα («viriarcat»³). Η καταγραφή των θυμάτων δεν έχει τελειώσει ακόμα και καινούριες φιγούρες αρχίζουν να διαγράφονται στον κοινωνικό ορίζοντα, ενώ, παράλληλα, η έντονη κινητοποίηση ποικίλων προτύπων έχει ως αποτέλεσμα τη συμβολική νομιμοποίηση της κοινωνικής ανισότητας των δύο φύλων. Οι γυναικείες φιγούρες των διαφημίσεων, οι οποίες δε σταματούν να υποβιβάζουν τη γυναίκα στο επίπεδο του «ερωτικού αντικειμένου», καθώς επίσης και οι φιγούρες του «ένοπλου» άνδρα

ή του «επιτυχημένου αρσενικού» (στέλεχος υψηλών θέσεων εργασίας) αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα (Meidani, 2003).

Μπροστά σε αυτή την κοινωνική πραγματικότητα (παράδοξη για ορισμένους, λογική για άλλους), είναι πρωταρχικό να κατανοήσουμε την προέλευση των προβλημάτων. Η ιστορία των φύλων στην Ελλάδα, πλούσια σε αντιφεμινιστικές και ομοφοβικές⁴ αντιδράσεις, δείχνει ότι οι δομές του πατριαρχικού συστήματος ανθίστανται σθεναρά. Αυτές ακριβώς τις δομές φιλοδοξούμε να εντοπίσουμε και να αναλύσουμε. Τα πολιτικά προγράμματα που ψάχνουν να βρουν λύσεις στην ανισότητα των δύο φύλων δε δίνουν καμία πληροφορία όσον αφορά στις αιτίες και στη διαδικασία των αντιστάσεων στις αλλαγές. Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι η έννοια της «αλλαγής» θα πρέπει να κατανοηθεί ως η πολιτική, νομική και κοινωνική βούληση για να προχωρήσουμε προς την ισότητα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

Ο άνδρας απών ή οι άνδρες ως ομοιόμορφο σύνολο

Οι έρευνες που αφορούν στους άνδρες ως κοινωνική κατηγορία ξεκινούν το 1970. Πριν ακόμα οι άνδρες κοινωνιολόγοι ανακαλύψουν αυτήν την προβληματική, γυναίκες φεμινίστριες κοινωνιολόγοι παρακινούσαν προς ανάλογες μελέτες (μελέτες με θέμα τους άνδρες και το ανδρικό φύλο, βλέπε Mathieu, 1971, 1973, 1985· Devreux, 1985, 1988· Daune-Richard et Devreux, 1986· Dagenais, 1988 κ.λπ.). Ήδη από το 1971, η Nicole-Claude Mathieu έγραφε: *«Εφόσον στις κοινωνίες μας οι δύο κατηγορίες του φύλου καλύπτουν το σύνολο του κοινωνικού πεδίου, φαίνεται λογικό ότι κάθε ιδιαιτερότητα της μίας (κατηγορίας) δεν μπορεί να οριστεί παρά μόνο σε σχέση με την ιδιαιτερότητα της άλλης. Και η μία όπως και η άλλη δεν μπορούν να μελετηθούν μεμονωμένα, χωρίς πριν να έχει γίνει ολοκληρωτικά η αποκρυστάλλωση της έννοιάς τους ως στοιχείων του ίδιου δομικού συστήματος».*

Ωστόσο, στις περισσότερες κοινωνιολογικές ή ανθρωπολογικές μελέτες που αφορούν στις κοινωνικές σχέσεις των φύλων, ο σύγχρονος άνδρας είτε παραλείπεται, είτε αναφέρεται ως απών ή, τέλος, το αρσενικό φύλο αναφέρεται ως ομοιογενής, κυρίαρχη κατηγορία. Είναι λίγες οι έρευνες που ενθαρρύνουν τις αναλύσεις τόσο στις εσωτερικές εξελίξεις αυτής της κατηγορίας όσο και

στην κοινωνική της (απο)δόμηση. Όλα εξελίσσονται σαν οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα (αφού γι' αυτό ακριβώς πρόκειται) να έβαζαν στο προσκήνιο γυναίκες που μάχονται ενάντια στην ανδρική κυριαρχία για να αποκτήσουν ισότητα δικαιωμάτων και η ομοιογενής μάζα που συγκροτούν οι άνδρες να μην μπορεί, να μη θέλει να αντιδράσει ή –όπως ένας ομοιοστατικός οργανισμός– οι σχέσεις της με τις γυναίκες να είναι τόσο αυτόνομες, ώστε η δράση των γυναικών να μην έχει καμία επίδραση σε αυτούς. Οι άνδρες, στο πλαίσιο αυτής της αναλυτικής προσέγγισης, παρουσιάζονται ως μια κατηγορία «α-κοινωνική», «αν-ιστορική», σταθερή και ανεξάρτητη.

Οι άνδρες γράφουν...

Μπροστά στις εκκλήσεις του φεμινιστικού κοινωνιολογικού κινήματος, οι άνδρες, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνιολόγων, δεν έμειναν αδρανείς: Godelier (1982, 1988, 1995), de Singly (1987, 1993, 1996), Bourdieu (1990, 1998), Bozon (1998), Comaille (1992) κ.ά. συνέβαλαν στην ανάλυση της αντρικής κυριαρχίας.

Οι συγκεκριμένες μελέτες προκάλεσαν δίκαια τις αντιδράσεις του φεμινιστικού κοινωνιολογικού χώρου. Αυτές οι αντιδράσεις στρέφονται γύρω από δύο βασικούς άξονες:

α) Οι συγκεκριμένες μελέτες αναπαράγουν στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων του φύλου (ή/και της κοινωνιολογίας της οικογένειας) κυριαρχικές πρακτικές, βασισμένες στις ανισότιμες κοινωνικές σχέσεις των δυο φύλων (Devreux, 1995: Mathieu, 1999: Louis, 1999).

β) Όσον αφορά στην κριτική ανάλυση του ανδρικού φύλου, η κύρια κριτική που μπορούμε να τους ασκήσουμε (εξαιρώντας τις μελέτες του Godelier) είναι η α-σεξουαλικοποίηση (asexuation) –ας μας επιτραπεί ο όρος– του λόγου τους. Όσο η φεμινιστική κοινωνιολογία μας είχε συνηθίσει να εντάσσει την αντικειμενικότητα των οπτικών γωνιών ως εμπειρική μέθοδο, τόσο οι «Μεγάλοι Κοινωνιολόγοι», όταν μιλούν για τους άνδρες και το ανδρικό φύλο, δεν τοποθετούνται ποτέ ως άνδρες, ως κυρίαρχοι. Με αυτό τον τρόπο, όχι μόνο αναπαράγουν φόρμες ανδροκεντρισμού, γεγονός που προκαλεί ένα κύριο επιστημολογικό πρόβλημα, αλλά κυρίως, όπως επισημαίνει η Devreux (1985), αντιπαραθέτουν μία κοινωνιολογία «γενική» –τη δική τους– σε μία κοινωνιολογία «ειδική», χαρα-

κτηρίζοντάς την ως «φεμινιστική». Επιπλέον, αυτοί οι άνδρες κοινωνιολόγοι επικεντρώνουν τις αναλύσεις τους στις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, μη προσφέροντας έτσι κανένα άνοιγμα για την κατανόηση των αποτελεσμάτων των κοινωνικών σχέσεων στον πυρήνα του ίδιου του κοινωνικού φύλου, της ίδιας της ομάδας των ανδρών (ή/και των γυναικών), στις διαφυλικές σχέσεις.

Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και άλλες κριτικές, αλλά κάτι τέτοιο ξεπερνά το πλαίσιο του συγκεκριμένου άρθρου. Εξάλλου, πέρα από τα μεθοδολογικά και επιστημολογικά προβλήματα αυτών των μελετών, δε θα πρέπει να ξεχνάμε τις συνεισφορές των εν λόγω συγγραφέων στην κατανόηση των ανδρών και του ανδρικού φύλου. Δεν μπορούμε παρά να λυπόμαστε για το γεγονός ότι ο Pierre Bourdieu «έσβησε» από τις αναλύσεις του το 1998 ό,τι έγραφε το 1990 σχετικά με τη «libido dominandi». Η εμπάθυνση της έννοιας της «libido dominandi», όπως και η αναγκαία κριτική των ερευνητικών υποθέσεων που σκιαγραφήθηκαν από τον Pierre Bourdieu, προσφέρουν –κατά τη γνώμη μας– απαραίτητους μοχλούς για την κατανόηση των ανδρικών αντιστάσεων στις αλλαγές.

Παρομοίως, τα γραπτά του François de Singly με θέμα «τα καινούρια ενδύματα της ανδρικής κυριαρχίας» (1995), όπου ο ερευνητής αναλύει τόσο εύστοχα τις δυσνόητες μορφές ανασυγκρότησης της ανδρικής δύναμης, αποτελούν βασικά σημεία αναφοράς του θεωρητικού πλαισίου της έρευνάς μας. Πιο συγκεκριμένα, οι μελέτες του François de Singly για τη διαφοροποιημένη «σεξουαλικοποίηση» (sexuation) του προσωπικού κεφαλαίου (1987), για τις πολύπλοκες μορφές που παίρνουν οι αλληλεπιδράσεις ανδρών και γυναικών στον οικογενειακό τομέα (1996), καθώς επίσης και οι αναλύσεις των συζητήσεων με θέμα τους άνδρες στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (1997) κ.λπ., παρέμειναν χρήσιμα εργαλεία για το ερευνητικό μας πρόγραμμα.

Ακόμη κι αν οφείλαμε να είμαστε προσεκτικοί, ώστε να μπορέσουμε να απωθήσουμε το βάρος του ανδροκεντρισμού στα ανδρικά γραπτά, προσπαθήσαμε να ακολουθήσουμε την κοινωνιολογική ανάλυση του ανδρικού φύλου, ενσωματώνοντας το εν λόγω αναλυτικό πλαίσιο στην κοινωνιολογία των κοινωνικών σχέσεων των δύο φύλων.

Πέρα από κάθε «ακαδημαϊσμό», αρκετά κύματα γραπτών συνόδευσαν τις ανδρικές απαντήσεις στη φεμινιστική έκκληση. Από το

1976, δίπλα στα αντιδραστικά κινήματα, τα οποία εμφανίστηκαν και αυτά πολύ γρήγορα, ορισμένοι άνδρες εναντιώνονται στην υποχρεωτική αρρενωπότητα και κατά συνέπεια αρχίζουν να αποδομούν το περιεχόμενο της ανδρικής ιδεολογίας. Επιμένουν στην «ανδρική αλλοτρίωση» και στην ικανοποίηση που λαμβάνουν από τους καινούριους τους ρόλους (Guidder, 1992· Welzer-Lang, 1992). Άλλοι συγγραφείς αναπτύσσουν παρόμοια θέματα (Falconnet et Lefaucher, 1975· Reynaud, 1981· Badinter, 1986). Δίπλα σε αυτές τις συνεισφορές σε επιστημονικό επίπεδο, οι μάχες ενάντια στις βιαιότητες με θύματα τις γυναίκες πολλαπλασιάζονται σε ένα μεγάλο μέρος των εκβιομηχανισμένων χωρών.

Τελευταία οι ερευνητικές ομάδες εξελίσσονται. Το «τρίτο φεμινιστικό κίνημα»⁵ εμφανίζεται συχνά μικτό, με ομάδες δομημένες τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες που επικαλούνται τον αντι-σεξισμό. Τα καινούρια ενεργά μέλη, διεκδικώντας μικτές δομές στη μάχη ενάντια στην «ομοφοβία», στις ανισότητες και στο σεξισμό, ανακαλύπτουν συγχρόνως το ενδιαφέρον των «παράλληλων ομάδων γυναικών» με στόχο την προώθηση των εν λόγω προβλημάτων. Παράλληλα –καινούριο φαινόμενο– η μάχη ενάντια στο σεξισμό ανάγεται σε μια ενοποιημένη διεκδίκηση από άνδρες και γυναίκες, η οποία δε φαίνεται να δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα (δεν αναφερόμαστε στο συγκεκριμένο σημείο στην ελληνική πραγματικότητα).

Αυτή η ποιοτική τροποποίηση επεκτείνεται στο συνδικαλιστικό κίνημα, το οποίο, ακολουθώντας τις συλλογικές δράσεις για τα δικαιώματα των γυναικών, αρχίζει να σκέφτεται σοβαρά τις αλλαγές που οφείλουν να εισάγουν συνεχώς επιχειρήσεις και συνδικάτα, ώστε να προσαρμόζονται στις διεκδικήσεις σε θέματα ισότητας.

Μια πραγματική καμπή: παρεμβατικά προγράμματα και ανδρικός πληθυσμός

Ένα καινούριο θεωρητικό ρεύμα έχει εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια κυρίως στο Québec του Καναδά και στη βόρεια Ευρώπη, εκεί όπου η μάχη ενάντια στην ανδρική κυριαρχία έχει γίνει κρατική βούληση. Παρίσταται λοιπόν η ανάγκη για μια σύντομη ανάλυση των μοντέλων παρέμβασης που συνοδεύουν την κοινωνική αλλαγή.

Θεωρώντας ότι η βία ενάντια στις γυναίκες, η τοξικομανία, τα

προβλήματα πατρότητας κ.λπ. είναι φαινόμενα όπου το φύλο παίζει σημαντικότερο ρόλο, διάφοροι/ες ερευνητές/τριες ασχολήθηκαν με τα αποτελέσματα των ομάδων παρέμβασης, οι οποίες απευθύνονται ειδικά στους άνδρες στο πλαίσιο μιας προοπτικής ισότητας.

Μια τέτοια μελέτη, σε συνεργασία με τον ανδρικό πληθυσμό και με θέμα τον ανδρικό πληθυσμό (στο πλαίσιο μιας ψυχο-κοινωνικής παρέμβασης), προϋποθέτει την εγκατάλειψη κάθε οντολογικοποιημένης, κανονιστικής (normative) και εκπαιδευτικής (reductrice) ερμηνείας (Dulac, 1999). Οι συμμετέχοντες οφείλουν να αφήσουν κατά μέρος τους μύθους και τις προκαταλήψεις σχετικά με τους άνδρες και το ανδρικό φύλο (Heesacker and Prichard, 1992). Ένας γρήγορος απολογισμός αποδεικνύει ότι ακόμα και αντιπροσωπεύοντας μια ομάδα δύναμης, οι περισσότεροι άνδρες αισθάνονται ότι στερούνται της ικανότητας να διευθύνουν την ίδια τους τη ζωή. Οι άνδρες επισημαίνουν συχνά ότι δεν ελέγχουν τις συνθήκες της καθημερινότητας, τόσο αναφορικά με το χώρο της εργασίας όσο και με την ιδιωτική σφαίρα. Ακόμα κι όταν ορισμένοι προσπαθούν να ενοχοποιήσουν το στενό τους περίγυρο, ο τρόπος με τον οποίο βιώνουν την καθημερινότητα παραμένει ο ίδιος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, λέξεις όπως «πόνος» και «αδυναμία» έρχονται συχνά στο λόγο αυτών των ανδρών (Charbonneau, 1999). Οι αναλύσεις επιμένουν στις δυσκολίες που έχουν οι άνδρες να εκφράσουν τα συναισθήματα τους και αυτό ανεξάρτητα από το πρόγραμμα δράσης και το μοντέλο παρέμβασης (αντιμετώπιση-ερμηνεία-συμμαχία)⁶. Όσον αφορά στα μοντέλα παρέμβασης, διακρίνεται καθαρά η μη αποδοτικότητα ενός «αυταρχικού» μοντέλου προς όφελος ενός «ανθρωπιστικού» (Corneau, 1989).

Σχετικά με τις δυσκολίες συμφιλίωσης του επαγγελματικού και οικογενειακού περιβάλλοντος, οι συγγραφείς του εν λόγω ρεύματος αποδεχόμενοι τη διαφορά ανάμεσα στον πατέρα και τη μητέρα σε σχέση με τις οικιακές ασχολίες, ασκούν κριτική στις χρησιμοποιούμενες μεθόδους, οι οποίες δε στηρίζονται παρά μόνο στα λεγόμενα των γυναικών (Dulac, 1998), χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους την υπάρχουσα ασυμμετρία στη διαχείριση του κοινωνικού χρόνου (de Singly, 1996), τη φύση της φροντίδας που προσφέρουν άνδρες και γυναίκες (Mc Neilet and Chabrassol, 1984), το χαρακτήρα των υποχρεώσεών τους (Coté, 1986), τα δίκτυα βοήθειας (Danduran et Ouellette, 1992) και τις συνθήκες υπό τις οποίες συλλέγονται οι λόγοι των ανδρών (Dulac, 2000).

Πέρα από το έκδηλο κοινωνικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν

αυτού του είδους οι παρεμβάσεις, η συμβολή των εν λόγω ερευνητών/τριών μπορεί να μας βοηθήσει να προσαρμόσουμε τη μέθοδο συλλογής πληροφοριών –αναφορικά κυρίως με τη συλλογή δεδομένων για την προσωπική ζωή των ανδρών καθώς και με τις σχέσεις ανάμεσα σε προσωπικές επιθυμίες και ευκαιρίες– στον επαγγελματικό και οικογενειακό χώρο.

Σε ένα άλλο επίπεδο η έρευνά μας, αναφορικά με τις αποφάσεις ανδρών και γυναικών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και τις τοπικές αυτοδιοικήσεις στη Γαλλία και στη Φινλανδία, δείχνει το πόσο η πολιτική και η συνδικαλιστική ευθύνη των γυναικών –συνεπώς το πέρασμά τους από τον ιδιωτικό στο δημόσιο βίο– είναι πηγή μη γραμμικών μετατροπών-ρωγμών στον πυρήνα της ιδιωτικής σφαίρας: στο βλέμμα των συζύγων, στις συζυγικές διευθετήσεις, στο βλέμμα των παιδιών, στον καταμερισμό των οικιακών ασχολιών, στην κοινωνική θέση. Παρατηρούμε ότι στην υπάρχουσα κοινωνική κατάσταση οι νόρμες της ανδρικής ταυτότητας βρίσκονται σε φάση αναθεώρησης. Αυτή η αναθεώρηση διαγράφεται, κυρίως, μέσα από τις αναπροσαρμογές αυτού που έχουμε ονομάσει «συζυγικά καθήκοντα» ή «συζυγικό συμβόλαιο» (πραγματοποιημένο από τους συζύγους και με προορισμό τις συζύγους). Στην πιο ανώδυνη μορφή του το συγκεκριμένο συμβόλαιο χαρακτηρίζεται από την κρυφή ανησυχία του συζύγου να δει τη σύντροφό του να μονοπωλείται από τα καθήκοντά της (σε πολιτικό ή συνδικαλιστικό επίπεδο) ή να δραστηριοποιείται σε δημόσιους χώρους, των οποίων ο ίδιος φοβάται τον «επιθετικό» χαρακτήρα. Σε ένα άλλο επίπεδο, ορισμένοι δημιουργούν –με ριζικότερο τρόπο– ένα είδος αντιπαλότητας ή αναπτύσσουν μια προσέγγιση περισσότερο ή λιγότερο κριτική των πολιτικών και συνδικαλιστικών πρακτικών των γυναικών τους. Φορείς αντιφατικών συναισθημάτων υπερηφάνειας, κατάχρησης, εγκατάλειψης –συναισθήματα που ωστόσο δεν εμποδίζουν τον πόνο– οι άνδρες προβάλλουν σαν δικαιολογία το ότι με το γάμο «διάλεξαν τη γυναίκα τους πριν τη διαλέξει ο λαός» και αρνούνται –περισσότερο ή λιγότερο βίαια– τον επαναπροσδιορισμό των ρόλων τους.

Για να οριοθετήσουμε την έννοια της ανδρικής αντίστασης σε όλη της την πολυπλοκότητα είναι αναγκαία η εμβάθυνση της εξέτασης των εξελίξεων της ανδρικής ταυτότητας στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης και όχι μόνο στην Ελλάδα, όπου οι έρευνες για το συγκεκριμένο θέμα είναι περιορισμένες.

Σε ένα άλλο επίπεδο, στο επαγγελματικό, οι επιχειρήσεις δε λαμβάνουν υπόψη τους παρά μόνο ένα μέρος της εργασίας α-

γνώοντας τόσο το γεγονός ότι ο χρόνος εργασίας έχει μια διάσταση ιδιωτική (οικογενειακή, προσωπική) όσο και τη χρήση του χρόνου μερικής απασχόλησης, συχνά αναγκαστική και ουσιαστικά προορισμένη για τις γυναίκες. Ωστόσο, πρόσφατες μελέτες δείχνουν ότι οι υπάλληλοι δε ζουν μόνο ως εργαζόμενοι/νες, αλλά δρουν και σε άλλους κοινωνικούς χώρους, όπου αναλαμβάνουν το ίδιο ζωτικές ευθύνες, των οποίων το κόστος –μερικές φορές αρκετά βαρύ– αντιμετωπίζεται τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες: μείωση των εισοδημάτων συνδεόμενη με την εργασία μερικής απασχόλησης, περιθωριοποίηση απέναντι σε κυρίαρχες επαγγελματικές δραστηριότητες, ενοχοποίηση στις σχέσεις με τους συναδέλφους κ.λπ.

Συμμετρία/Ασυμμετρία: το ασύμμετρο παράδειγμα ανάλυσης

Η κοινωνική θέση των ανδρών και των γυναικών δεν είναι συμμετρική. Ο Maurice Godelier με τις πρωτοποριακές έρευνές του με θέμα τους *baruyas* (πρωτόγονη φυλή της Νέας Γουϊνέας) έχει ήδη δείξει από το 1982 τα διακυβεύματα της κοινωνικοποίησης των ανδρών από τους ίδιους τους άνδρες στο οικογενειακό περιβάλλον μακριά από τα βλέμματα των γυναικών. Η Nicole-Claude Mathieu, ασκώντας κριτική στο M. Godelier σχετικά με τη συγκατάθεση στην κυριαρχία, εφιστά την προσοχή μας στον τρόπο με τον οποίο διαφοροποιούνται οι ανδρικές και οι γυναικείες αναπαραστάσεις. Παράλληλα, η ερευνήτρια επιμένει στον ανδροκεντρισμό των κοινωνικών επιστημών, οι οποίες αποσιωπούν συγκεκριμένα φαινόμενα με αποτέλεσμα να απεικονίζουν τη γυναικεία εμπειρία ως εξαίρεση και τις γυναίκες ως ειδική κατηγορία. Η Nicole-Claude Mathieu υπογραμμίζει, επίσης, ότι δεν μπορούμε να πραγματευόμαστε και να θεωρούμε με τον ίδιο τρόπο κυρίαρχη και κυριαρχούμενη συνείδηση.

Ένα από τα αποδεδειγμένα σημεία των ερευνών μας αφορά στο διπλό ορισμό των κοινωνικών γεγονότων, στο «διπλό ασύμμετρο standard». Με βάση εκατοντάδες λεπτομερείς μαρτυρίες (Welzer-Lang, 1988, 1991, 1992), δείξαμε όχι μόνο ότι οι βίαιοι άνδρες και οι γυναίκες-θύματα της βίας τους δε μιλούν για το ίδιο πράγμα όταν περιγράφουν τις εν λόγω βιαιότητες, αλλά επιπλέον ότι οι βίαιοι άνδρες, όταν εγκαταλείπουν την αρνησιδικία –πρώτη

αμυντική συμπεριφορά– μπορούν να ορίσουν περισσότερες βιαιότητες από τις συντρόφους τους. Με αλλά λόγια, οι αναλυτικές κατηγορίες ορισμού της βίας δεν είναι παρά προ-έννοιες, τις οποίες θα πρέπει να αποδομήσουμε. Παρατηρούμε, επίσης, ότι αυτό το θέμα θίγεται ελάχιστα όταν αναφερόμαστε στις δυσκολίες συμφιλίωσης οικογενειακού και επαγγελματικού βίου.

Κατά τον ίδιο τρόπο –σε ένα άλλο επίπεδο– μας ήταν αρκετά εύκολο να αποδείξουμε, μαζί με τον Jean Paul Filiod (Welzer-Lang et Filiod, 1993), το γεγονός ότι αναφορικά με την καθαριότητα και την τακτοποίηση («συγύρισμα») του σπιτιού, οι άνδρες και οι γυναίκες ακολουθούν δύο διαφορετικές λογικές, δύο διαφορετικά συμβολικά σχήματα. Οι γυναίκες, από έγνοια να αναγνωριστούν ως καλές σύζυγοι και καλές μητέρες και υπό την πίεση που υφίστανται από τον κοινωνικό περίγυρο και τις νόρμες, καθαρίζουν και συγυρίζουν το σπίτι πριν ακόμη ο οικογενειακός χώρος θεωρηθεί «(πολύ) βρώμικος». Εξομοιώνουμε τις γυναίκες, τον ψυχικό τους κόσμο, με την καθαριότητα του οικογενειακού χώρου (ή με την τακτοποίηση, το συγύρισμα, το μαγείρεμα). «Όταν είναι βρώμικα στο σπίτι τους, είναι βρώμικες οι ίδιες», κατά κάποιον τρόπο. Οι άνδρες, τουλάχιστον αυτοί που πραγματοποιούν τις οικογενειακές δουλειές, αυτούς που συνηθίσαμε να μην ενοχλούμε όταν μαθαίναμε στις αδελφές τους το πώς πρέπει να καθαρίζουν, αυτοί οι άνδρες καθαρίζουν/συγυρίζουν, όταν θεωρούν ότι ο οικογενειακός χώρος είναι πλέον βρώμικος.

Θα μπορούσαμε να πολλαπλασιάσουμε τα παραδείγματα της διπλής αυτής δόμησης των κοινωνικών αναπαραστάσεων και των κοινωνικών πρακτικών. Στην έρευνα που πραγματοποιήσαμε με θέμα την ανδρική σεξουαλική πολυγαμία δείχνουμε την τελειώς διαφορετική δόμηση του ερωτισμού ανδρών και γυναικών και τις συνέπειες που μπορεί να έχει στην (ανα)διαπραγμάτευση των κοινών ερωτικών τύπων ο τρόπος κυρίως με τον οποίο οι γυναίκες υποτάσσονται στα μοντέλα της ανδρικής ερωτικής πορνογραφίας (Welzer-Lang, 1998). Τα συγκεκριμένα αποτελέσματα ξαναήρθαν στην επιφάνεια από τον Michel Bozon (1998) με βάση την ανάλυση ποσοτικών ερευνών. Ο εν λόγω κοινωνιολόγος αναφέρεται στη διπλή ασύμμετρη εξάρτηση των ανδρών και των γυναικών ως προς τη σεξουαλική τους δραστηριότητα.

Αντίθετα με τις κριτικές που μας ασκήθηκαν (Dagenais et Dereux, 1999), δεν πρόκειται για μια ανάλυση της διαφορετικότητας, αλλά για ένα πραγματικό επιστημολογικό πρόβλημα αναφορικά με τη μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι ερευ-

νητές/τριες οφείλουν να αποδεχθούν ως αξίωμα όχι μόνο το γεγονός ότι οι μορφές της κυριαρχίας είναι διαφορετικές, αλλά επιπλέον να βγάλουν τα ανάλογα συμπεράσματα και να λάβουν υπόψη τους τις επιστημονικές συνέπειες που απορρέουν από το αξίωμα αυτό. Αντί να ψάχνουμε, λοιπόν, με κάθε τρόπο αυτό που κάνει τη διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα, προτείνουμε να περιγράψουμε και να κατανοήσουμε το πώς αυτή η διαφορά δομείται κοινωνικά, κυρίως μέσα από τον διπλό ασύμμετρο ορισμό των κοινωνικών γεγονότων, που στοχεύει στην απόκρυψη των ανισοτήτων κοινωνικών σχέσεων των δύο φύλων.

Αυτό που χαρακτηρίσαμε πρόσφατα ως «ασύμμετρο παράδειγμα» (Welzer-Lang, 2000) αποσκοπεί στην ανάλυση των αλλαγών. Πώς αναλύουν οι άνδρες τις διεκδικήσεις ισότητας των γυναικών; Τι μορφές και τι περιεχόμενο δίνουν πρακτικά σε αυτή την ερώτηση μέσα από την περιγραφή του οικογενειακού, του επαγγελματικού χώρου ή την αλληλεπίδραση αυτών των δύο; Ποιοι είναι οι όροι των διαπραγματεύσεων που αφορούν στις οικιακές ασχολίες, στην ανατροφή των παιδιών, στη συμφιλίωση επαγγελματικών και οικογενειακών δραστηριοτήτων; Κατά τη γνώμη των ανδρών, η υιοθέτηση γυναικείων ρόλων συμπεριφοράς θα μπορούσε να διευκολύνει την ισότητα;

Οι άνδρες υποταγμένοι στις σχέσεις εξουσίας: κοινωνικές σχέσεις του φύλου, κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα

Το αναλυτικό πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες παρουσιάζει μια βασική δυσκολία: η προβληματική των σχέσεων ανάμεσα στο δύο φύλα είναι εκπιπτική (*reductive*). Οι μελέτες μάς δείχνουν ότι η κατανόηση των ανδρικών αντιδράσεων στην αναθεώρηση των προνομίων που έχουν αποδοθεί στους άνδρες απαιτεί τη δομική ανάλυση του ανδρικού κοινωνικού φύλου, το οποίο διέπεται από σύνθετες κοινωνικές σχέσεις.

Η προβληματική των κοινωνικών σχέσεων των δύο φύλων αντικειμενοποιεί την ίδια την έννοια του κοινωνικού φύλου, δημιουργώντας δύο ξεχωριστές, στατικές ομάδες, κοινωνικά ομοιογενείς (ή τουλάχιστον εκλαμβάνόμενες ως τέτοιες), αντίπαλες και ανταγωνιστικές (ή συμπληρωματικές, που τελικά συχνά φτάνει να σημαίνει το ίδιο πράγμα). Η συγκεκριμένη μελέτη με θέμα τους άν-

δρες και το ανδρικό κοινωνικό φύλο δείχνει ότι οι άνδρες –όσο και οι γυναίκες άλλωστε– δεν αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα ή τάξη. Αυτά που τους συγκροτούν ως κοινωνική ομάδα ή τάξη (τα προνόμια που τους αποδίδονται, το ιδεατό σχήμα της κυριαρχίας τους σχετικά με τις γυναίκες, οι αναπαραστάσεις, οι κοινωνικές πρακτικές...) δεν είναι αρκετό για την κατανόηση των μεταξύ τους σχέσεων.

Το εμπειρικό παράδειγμα που ακολουθεί προέρχεται από μια πρόσφατη έρευνά μας και δίνει μια σαφή εικόνα της εν λόγω θέσης. Θελήσαμε να μελετήσουμε τη θέση των σεξουαλικών λεγόμενων καταχρήσεων στο χώρο των φυλακών της Γαλλίας και τις σχέσεις εξουσίας στο ανδρικό φύλο, τόσο μεταξύ των κρατούμενων όσο και ανάμεσα σε κρατούμενους και φύλακες. Καταλάβαμε γρήγορα ότι οι σχέσεις μεταξύ ανδρών δομούνται με βάση την ιεραρχική εικόνα των σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών. Μέσα στα σύνορα της φυλακής, «το Σπίτι των Ανδρών»⁷ ως ιδιαίτερος χώρος, διαγράφεται καθαρά ότι κάθε άνδρας, σε ανταγωνισμό με τους υπόλοιπους, οφείλει να αποδεικνύει συνέχεια και για το καθετί ότι είναι ένας «αληθινός/πραγματικός» άνδρας. Οι «Μεγάλοι Άνδρες», για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση του Maurice Godelier (1982), αυτοί που έχουν τη δύναμη και το δείχνουν (δίκτυα σχέσεων, χρήματα, γυναίκες...) εκμεταλλεύονται –μεταξύ άλλων και σεξουαλικά– τους άνδρες εκείνους που έχουν απορριφθεί τόσο συμβολικά όσο και φυσικά από την ομάδα των κυρίαρχων μελών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι καταχρήσεις, όπως και οι σχέσεις δύναμης, παρουσιάζονται ως τα ιεραρχικά σύμβολα τα οποία γεννούν και στηρίζουν συγχρόνως τον ομοφοβικό διαχωρισμό ανάμεσα σε άνδρες, κυρίως ανάμεσα στα «μεγάλα αφεντικά» με την αδιαμφισβήτητη αρρενωπότητά τους και στους υπόλοιπους κρατούμενους, οι οποίοι στιγματίζονται ως «υπάνθρωποι» («καρφιά», ομοφυλόφιλοι και όλοι εκείνοι που παρουσιάζουν σημάδια αδυναμίας ή θηλυπρέπειας). Το θηλυκό στοιχείο γίνεται για τους άνδρες ο κεντρικός απωθητικός πόλος, ο εσωτερικός εχθρός που πρέπει να πολεμήσουν (Welzer-Lang et Mathieu, 1997).

Μέσα από αυτά τα παραδείγματα, βλέπουμε καθαρά τον κεντρικό ρόλο που παίζει η «ομοφοβία». Μπορούμε να την ορίσουμε ως τη διάκριση απέναντι στα άτομα που παρουσιάζουν –ή στα οποία αποδίδουμε– ορισμένα προτερήματα ή ελαττώματα που χαρακτηρίζουν κατά κύριο λόγο το άλλο φύλο. Η «ομοφοβία» είναι ένα είδος κοινωνικού ελέγχου που ασκείται σε όλους τους άνδρες, και αυτό από τα πρώτα βήματα της ανδρικής εκπαίδευσης.

Οι άνδρες, για να έχουν αξία, θα πρέπει να είναι αρρενωποί, δυνατοί, ανταγωνιστικοί... Σε διαφορετική περίπτωση, τους συμπεριφερόμαστε όπως στους αδύναμους ή στις γυναίκες και τους εξομολώνουμε με τους ομοφυλόφιλους ή μερικές φορές με τους «προδότες» («άνδρες που ρίχνουν άδικο στους άλλους άνδρες»). «Ομοφοβία» και κυριαρχία των ανδρών είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. «Ομοφοβία» και «virilarcas» δομούν τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες τις ιεραρχικές σχέσεις του κοινωνικού φύλου. Στο χώρο των ανδρών η «ομοφοβία» είναι το προϊόν του νατουραλιστικού παραδείγματος της ανδρικής υπεροχής.

Χωρίς αμφιβολία –και αναφερόμαστε στις μελέτες του Christophe Dejours (1998, 2000)– η αρρενωπότητα και το ομοφοβικό της περιεχόμενο μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τις πρακτικές των ανδρών τόσο στον επαγγελματικό όσο και στον οικογενειακό τους χώρο, καθώς και τους δεσμούς που ενώνουν αυτές τις δύο σφαίρες. Υπενθυμίζουμε ότι για τον Christophe Dejours υπάρχει σύμπτωση συμπεριφορών ανάμεσα στους δύο αυτούς τομείς, χωρίς την οποία παρουσιάζονται ψυχικές δυσλειτουργίες.

Κατά τον ίδιο τρόπο θα πρέπει να αναλύσουμε κριτικά τη δομή των δυνάμεων ανάμεσα στους άνδρες, τη θέση που καταλαμβάνουν στο σύστημα των επαγγελματικών σχέσεων, στις διαπραγματεύσεις τους με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, να κατανοήσουμε αυτό που μέσα ή γύρω από τον επαγγελματικό χώρο (επιχείρηση) παραπέμπει στους «Μεγάλους Άνδρες», τις μάχες στον πυρήνα του ανδρικού φύλου, προκειμένου κάποιοι εκπρόσωποί του να κατακτήσουν θέσεις γοήτρου και εξουσίας, την αντίληψη των διεκδικήσεων των γυναικών στην κατάκτηση θέσεων δύναμης. Θα πρέπει, επίσης, να αναλύσουμε την επιχείρηση ως το χώρο αναπαραγωγής μιας αρρενωπής «τάξης» που «επιβάλλεται» στον ανδρικό χώρο και να μελετήσουμε τις στρατηγικές παρακάμψεων από ορισμένους υποστηρικτές της ισότητας των φύλων.

Οι ανδρικές αντιστάσεις στις αλλαγές

Με βάση αυτά που έχουν ειπωθεί ως τώρα θα μπορούσαμε να ορίσουμε τις «ανδρικές αντιστάσεις στις αλλαγές» ως το σύνολο των ακούσιων προδιαθέσεων και των ηθελημένων μηχανισμών που προβάλλουν οι άνδρες ως απάντηση στις θεσμικές ή όχι αιτήσεις ι-

σότητας των δύο φύλων υπογραμμίζοντας έτσι το ρόλο της κοινωνικοποίησης στο σύνολο αυτών των προδιαθέσεων και μηχανισμών.

Η υπόθεσή μας στην παρούσα έρευνα ήταν ότι οι ανδρικές αντιστάσεις στις αλλαγές συγκροτούνται από τα ακόλουθα στοιχεία:

- Τις αρνήσεις και τις αντιστάσεις (παθητικές ή/και ενεργητικές) στην απώλεια των θέσεων δύναμης και προνομίων (επαγγελματικών, οικιακών, υλικών, συμβολικών). Στο συγκεκριμένο σημείο είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι η ανάλυση μόνο σε επίπεδο οικονομικών όρων του πολιτιστικού ή εκπαιδευτικού κεφαλαίου (de Singly, 1987) είναι ελλιπής. Τα προνόμια, ξεπερνώντας την οικονομική διάσταση, παραπέμπουν στην επικύρωση, στην παραγωγή και αναπαραγωγή της αρρενωπότητας⁸ καθώς και στο συναίσθημα της δύναμης ως ενδιάμεσα στοιχεία στις μάχες ανάμεσα στους άνδρες.
- Την ανδρική έλλειψη κατανόησης μπροστά στις προτεινόμενες μορφές αλλαγών. Πολλοί άντρες θα εξομοίωναν τις προτάσεις αλλαγών με τους γυναικείους λεγόμενους τρόπους ζωής, τους οποίους θα ήταν αναγκασμένοι να υιοθετήσουν. Μπροστά σε ανάλογα σχήματα πρεσβεύουμε ότι δεν μπορούμε να χτίσουμε πολιτικές ισότητας βασιζόμενοι στη στέρηση, αλλά στην έλξη.
- Τους δεσμούς ανάμεσα σε οικογενειακή και επαγγελματική ζωή. Πώς μπορούμε, όταν είμαστε υπάλληλοι ή συνδικαλιστές, να προωθήσουμε μια πολιτική ισότητας, η οποία να αντιτίθεται στις αναπαραστάσεις των κοινωνικών σχέσεων των φύλων που δομούνται στον οικιακό χώρο;

Επίλογος

Η «προσέγγιση της διαφοράς» (differentialisme), που χαρακτηρίζει τις μετα-μοντέρνες κοινωνίες, βρίσκει κατά κάποιο τρόπο την πολιτική της επικύρωση στην αναγκαιότητα προτάσεων πολιτικών ισότητας. Τα εν λόγω πολιτικά μέτρα, χαρακτηριζόμενα ως «εργαλεία» ισότητας, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να μεταφράζουν τη διάχυτη βούληση κοινωνικής αλλαγής υπογραμμίζοντας, παράλληλα τα μεροληπτικά υπέρ των γυναικών αποτελέσματα αυτής της εξέλιξης. Στο μέτρο που η ισότητα οφείλει να δομηθεί μέσα στη διαφορετικότητα, δε μπορούμε να αγνοούμε ή να παραγνωρίζουμε την ιδιαιτερότητα της κοινωνικής διαδικασίας δόμησης του κοινωνικού φύλου.

Εγκαταλείποντας για λίγο τη «γυναίκα» αλλά και τον «άνδρα», στην έρευνά μας ασχοληθήκαμε με την κοινωνική δόμηση της «αρρενωπότητας» αναθεωρώντας τόσο τη μοναδικότητα των προγενέστερων αναλυτικών μοντέλων όσο και το βιοκεντρισμό τους. Η αρρενωπότητα –όσο και οι θεσμοί μέσα στους οποίους μπορεί να αναπτύσσεται και να εξελίσσεται– είναι τόσο πολύπλοκη και συνεχώς αναπροσδιορίσιμη με αποτέλεσμα να τροφοδοτεί διενέξεις και συγκρούσεις παντός τύπου. Οι πεποιθήσεις αναφορικά με τις «ταυτότητες» του κοινωνικού φύλου είναι επίσης κλονισμένες. Θεσμοί και πράξεις αντιλαμβάνονται και παράγουν συγχρόνως τις βασικές μεταβλητές του κοινωνικού φύλου. Με ποιες ιδιαιτερότητες, ποιες μορφές και ποια αποτελέσματα; Πώς λειτουργεί η εκμάθηση των στερεοτύπων και σε ποιο βαθμό παρεμβαίνουν οι πολιτικές, συνδικαλιστικές ή διοικητικές παραδόσεις σε αυτή τη διαδικασία; Ωστόσο, η έρευνά μας δε σταμάτησε στην ανάλυση του θεσμικού πλαισίου, αλλά προχώρησε στην ανάλυση των πρακτικών, των αξιών και των αναπαραστάσεων του ανδρικού πληθυσμού. Με αλλά λόγια, ο στόχος μας ήταν διπλός: από τη μια μεριά φιλοδοξούσαμε να φωτίσουμε τη σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό φύλο και τους θεσμούς και από την άλλη να κατανοήσουμε τη δόμηση των κοινωνικών φύλων εκεί όπου αυτή παράγεται, στην καθημερινότητα. Σε αυτό το δεύτερο μέρος της ανάλυσης σκοπός μας ήταν να γνωρίσουμε μέσα σε ποιο πλαίσιο και με ποιες αντιλήψεις διαμορφώνονται οι εν λόγω πεποιθήσεις στα θέματα ισότητας.

Η αρρενωπότητα διαρθρώνεται σε διάφορους χωροχρόνους της κοινωνικής ζωής. Μέσα σε αυτούς τους σηματοδοτημένους χωροχρόνους, όπως οι οικιακές ασχολίες, η εργασία, ο ελεύθερος χρόνος, η σχέση με το χρήμα, τα ερωτικά συναισθήματα, η σχέση με τη σεξουαλικότητα κ.λπ., οι άνδρες συμφωνούν ή διαφωνούν εκφράζοντας μέσα από τις αντιλήψεις τους και τις πρακτικές τους «το τι πρέπει να είναι ή να κάνει ένας άνδρας». Αυτή η ανάλυση στο μικρο-επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων παραγόμενων σε έναν οριοθετημένο κοινωνικό χώρο (σχέσεις του ζευγαριού, επαγγελματικές σχέσεις, σεξουαλικές επαφές κ.λπ.) δεν παρακάμπτει τη δομιστική προσέγγιση αυτών των φαινομένων. Η συγκεκριμένη μεθοδολογική επιλογή ψάχνει να ανασυγκροτήσει τις προϋπάρχουσες «κοινωνικές δυνάμεις» διατηρώντας παράλληλα την ιδιαιτερότητα των ατομικών συμπεριφορών.

Οι προηγούμενες μελέτες αφήνουν να φανεί ένα ήθος κοινωνικού φύλου. Αυτό το ήθος επαναπροσδιορίζεται με τις αυξομειώσεις, τις αναστατώσεις, τις συναντήσεις τις συνυφασμένες με την

κοινωνική ζωή, αναπτύσσεται και αλλάζει σύμφωνα με τις διαφορές «ευαισθησίες» της πολιτιστικής κληρονομιάς, τις αξίες μιας κοινωνικής τάξης και την προσωπική εμπειρία. Στο κέντρο αυτής της ανάλυσης φαίνεται καθαρά ότι υπάρχουν περισσότεροι τρόποι να είναι κανείς άνδρας. Το να είναι κανείς άνδρας δεν έχει το ίδιο νόημα για όλους.

Η δόμηση του «αρσενικού» πραγματοποιείται παραδοσιακά μέσα από μια διαφυλική κοινωνικοποίηση, της οποίας οι αξίες συγκροτούνται σε αντίθεση με αυτά που παρουσιάζουν οι άνδρες ως γυναικεία χαρακτηριστικά. Όμως, φαίνεται ότι σήμερα η δόμηση του «αρσενικού» πραγματοποιείται αναγκαστικά μέσα σε μια διαλεκτική σχέση με τις προσδοκίες των γυναικών. Για τον de Singly, αυτή η διαπίστωση αφήνει να υποθέσουμε ότι η ανδρική κυριαρχία ανασυντίθεται μέσα από μια διαδικασία «από-αρρενωποποίησης». Στο ίδιο πλαίσιο η μελέτη του G. Dulac προσεγγίζοντας τους άνδρες που υποφέρουν προβάλλει παρόμοια επιχειρήματα. Ωστόσο, η ανασυγκρότηση της ανδρικής κυριαρχίας δεν είναι πραγματοποιήσιμη για όλους και σίγουρα όχι με τον ίδιο τρόπο. Η ομάδα των ανδρών δεν είναι ομοιογενής, ακόμη λιγότερο μπροστά στη θέληση για ισότητα. Οι άνδρες δεν είναι ομόγνωμοι απέναντι στις αλλαγές.

Πέρα από τις αποκλίσεις που προκαλούνται λόγω της επιβολής της «αρρενωπότητας», το έργο της Conel βεβαιώνει ότι αυτή δε θα μπορούσε να υπάρξει έξω από την ηγεμονική της πλευρά (Conel, 1987). Σύμφωνα με το προαναφερόμενο ερευνητικό έργο, η «ηγεμονική αρρενωπότητα» ορίζει την κυρίαρχη μορφή της αρρενωπότητας (επιθετική, ετεροσεξουαλική, ιεραρχική...) σε σχέση με τις άλλες φόρμες της «αρρενωπότητας», αλλά και της «θηλυκότητας». Ο στόχος μας, λοιπόν, ήταν να γνωρίσουμε ποιες είναι οι εκφράσεις της και πώς οι παραδοσιακές καθημερινές πρακτικές προωθούν ένα τέτοιο μοντέλο. Η «ηγεμονική» διάσταση εισάγει μια φαντασιακή «αρρενωπότητα». Αυτή η τελευταία είναι κατανοήσιμη ως «...η πιο τιμητική και η πιο επιθυμητή διάσταση της αρρενωπότητας (...). Πολλοί άντρες ζουν σε μια σχετική ένταση (...) ή σε απόσταση από αυτή... άλλοι πάλι ανάγονται σε παραδείγματα ηγεμονικής αρρενωπότητας και καλούνται να της είναι πιστοί σε όλη τους τη ζωή».

Η εκμάθηση των ανδρικών ρόλων πραγματοποιείται μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές. Μέσα από τους άξονες της ανάλυσης που προηγήθηκε, διακρίνουμε το ρόλο των καθημερινών πρακτικών στην αναθεώρηση των παραδοσιακών σχέσεων των δύο φύλων. Υ-

πό ποιες μορφές όμως αναπτύσσονται; Με ποιο τρόπο οδηγούν ή αναθεωρούν τα παραδοσιακά μοντέλα αρρενωπότητας-θηλυκότητας; Πώς τοποθετούνται οι άνδρες σε σχέση με αυτά τα μοντέλα;

Η αποδόμηση του ανδρικού κοινωνικού φύλου απαιτεί να λάβουμε υπόψη μας τις καινούριες ανδρικές⁹ συμπεριφορές. Ένας άνδρας ο οποίος δεν αναπαράγει αναγκαστικά αυτό που έκανε ο πατέρας του υιοθετώντας μια καινούρια συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί «προοδευτικός»; Σε τι ακριβώς συμμετέχει το φανταστικό στοιχείο, ακόμη και της «ηγεμονικής αρρενωπότητας», στη δόμηση των διάφορων τύπων αρρενωπότητας;

Αναμφίβολα, η δόμηση των κοινωνικών φύλων πραγματοποιείται ποικίλα και ανάλογα σύμφωνα με τα εθνικά πλαίσια, γεγονός που δεν απαγορεύει φυσικά τις επιρροές ανάμεσα στα έθνη. Με ποιο τρόπο αυτές οι διαδικασίες συμβάλλουν στην ανάδειξη των θεμάτων ισότητας των κοινωνικών φύλων και ποιες είναι οι συνέπειες (αν υπάρχουν) στις τρεις χώρες (Ελλάδα, Γαλλία και Βέλγιο);

Αν και το εν λόγω πρόγραμμα ήταν φιλόδοξο, καταλαβαίνουμε ότι θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια απόπειρα βολιδοσκόπησης. Στόχος μας ήταν να εμβαθύνουμε στις προαναφερθείσες υποθέσεις και να αναπτύξουμε την προβληματική, της οποίας το πρώτο βήμα συνίσταται στην κοινωνιολογική δόμηση της έννοιας των ανδρικών αντιστάσεων στις αλλαγές, πράγμα που επιχειρήσαμε στο παρόν άρθρο.

Σημειώσεις

1. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από την ερευνητική ομάδα Simone/SA-GESSE του Πανεπιστημίου της Τουλούζης II-Le Mirail και την Εταιρεία κοινωνιολογικής και εθνολογικής έρευνας LES TRABOULES (Γαλλία), το Παρατηρητήριο για τις σεξουαλικότητες του Πανεπιστημίου St-Louis και την Κοινωνική Οργάνωση EX AEQUO (Βέλγιο), το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) (Ελλάδα).

2. Η έννοια της ισότητας θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ευρείας συζήτησης.

3. Ο όρος «patriarcat», χρησιμοποιούμενος από τα κοινωνικά κινήματα, είναι συχνά λανθασμένος από την οπτική της ανθρωπολογίας (βλ. το έργο της Nicole-Claude Mathieu). Το «viriarcat» αναφέρεται στη δύναμη των ανδρών (vir), είτε είναι πατέρες είτε όχι, σε πατριαρχικές ή μητριαρχικές κοινωνίες. Αυτό το ελάχιστο γνωστό κείμενο –προϊόν της ευρωπαϊκής θέλησης να αναπτύξει την κριτική ανάλυση του ανδρικού φύλου– θέτει με αρκετά πραγματι-

στικό τρόπο την ερώτηση περί του ενδιαφέροντος που έχουν οι άνδρες να αλλάξουν ή όχι το ζήτημα των αναγκαίων μαχών ενάντια στις βιαιότητες που ασκούν οι άνδρες στις γυναίκες στο χώρο του σπιτιού αλλά και ενάντια στην «ομοφοβία» (βλ. σημ. 4) που διέπει τις σχέσεις μεταξύ των ανδρών.

4. Στην Ελλάδα ο όρος «homophobia» (αγγλικά) - «homophobie» (γαλλικά) σπάνια συναντάται και χρησιμοποιείται τόσο στον προφορικό όσο και στο γραπτό λόγο (Parathanasiou, 2001). Ο όρος «ρατσισμός» δεν προσδιορίζει επακριβώς την κοινωνική ομάδα που υφίσταται τη διάκριση και το στιγματισμό. Θα πρέπει, λοιπόν, να παραγάγουμε «εφεύρουμε» έναν ελληνικό όρο που να αναφέρεται συγκεκριμένα στην αρνητική διάκριση έναντι των ανδρών ή γυναικών με ομοφυλόφιλο σεξουαλικό προσανατολισμό. Οι μεταφράσεις που προτείνονται είναι: «ομοφυλοφιλοφοβία», «ομοφυλοφοβία» και «ομοφοβία». Επιλέγουμε τη χρήση του τελευταίου όρου ως εκείνου που ανταποκρίνεται καλύτερα στη φωνολογική απόδοση του ξένου όρου.

5. Αναφερόμαστε στις ομάδες: Les Maries Pas Claire (Paris), Prochoix, Mixite...

6. Αυτά τα μοντέλα δημιουργήθηκαν με βάση τους βίαιους άνδρες και με στόχο την ασφάλεια των συντρόφων τους (Welzer-Lang, 1991).

7. Βασιζόμενοι στις μελέτες του Maurice Godellier, υιοθετήσαμε τον εν λόγω όρο το 1994, με στόχο να μεταφοροποιήσουμε αυτόν τον πολύπλοκο και πολυδιάστατο χώρο, όπου –μακριά από το βλέμμα των γυναικών– δομείται η αρρενωπότητα, τα χαρακτηριστικά και προνόμια του κοινωνικού φύλου (στάδια ποδοσφαίρου, καφετέριες, χώροι εργασίας, όπου οι γυναίκες είναι de facto αποκλεισμένες).

8. Η αρρενωπότητα είναι η συλλογική και εξατομικευμένη έκφραση της ανδρικής κυριαρχίας. Περιβάλλει ένα διπλό νόημα: α) τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τα συνδεδεμένα με τους άνδρες (δύναμη, κουράγιο, μαχητικότητα, «δικαίωμα» στη βία και την κυριαρχία απέναντι σε εκείνους που δεν είναι ή δεν μπορούν να είναι αρρενωποί: γυναίκες, παιδιά...) και β) τη στυτική και διεισδυτική μορφή της ανδρικής σεξουαλικότητας. Η αρρενωπότητα, και στις δύο αποδοχές του όρου (ο οποίος έχει οριστεί σε συνεργασία με τον Pascal Monier), μαθαίνεται και επιβάλλεται στα νέα παιδιά από την ομάδα των ανδρών κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής τους, ώστε να διακρίνονται ιεραρχικά από τις γυναίκες.

9. Έκφραση που θα προτιμούσαμε προσωρινά να αντικατασταθεί από τον όρο «προοδευτικές».

Βιβλιογραφία

- Arendt H., *Condition de l' homme moderne* (1958), Calmann-Lévy, Paris, 1983.
Badinter E., *L' un est l' autre*, éd. Odile Jacob, Paris, 1986.

- Baron A., *Work Engendered: Toward a New History of American Labor*, Cornell University Press, Ithaca, 1991.
- Βασιλείου Β., Δραγώνα Θ., «Αλλαγή στην Εικόνα Εαυτού: Η σημασία της στη λειτουργικότητα και δυσλειτουργικότητα», *Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Δαϊκό*, εκδ. Ζ, Αθήνα, 1988.
- Belloubet-Frier N., «Sont-elles différentes?», *Pouvoirs*, no 82, 1997, σελ. 59-75.
- Bourdieu P., *La domination masculine*, coll. Liber, Seuil, Paris, 1998.
- Bourdieu P., «La domination masculine», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no 84, 1990, σελ. 2-31.
- Bozon M., «Amour, désir et durée. Cycle de la sexualité conjugale et rapports entre hommes et femmes», στο Bajos N., Bozon M., Ferrand A., Giami A., Spira A. et le groupe ACSF, *La sexualité aux temps du sida*, PUF, Paris, 1998, σελ. 175-252.
- Charbonneau L. (dir), *La souffrance au masculin*, Association Québécoise de Suicidologie, Montréal, Paris, 1999.
- Commaille J., *Les stratégies des femmes, travail, famille et politique*, La Découverte, Paris, 1992.
- Commaille J., De Singly F., «La politique familiale», *Problèmes politiques et sociaux*, no 761, La documentation française, Paris, 1996.
- Contraception masculine-paternité*, no 1, Février 1980· no 2, Novembre 1980.
- Corneau G., *Pères manquants, fils manqués*, éd. de l' Homme, Montréal, 1989.
- Coté M., *Participation des pères aux tâches familiales et développements de l' identité sexuelle du jeune garçon*, *Mémoire de maîtrise, Ecole de service social*, Université de Montréal, Montréal, 1986.
- Dagenais H., «Du point de vue des dominants, réflexions théoriques et méthodologiques à partir d' une recherche en Guadeloupe», *Actes de la table ronde internationale sur les rapports sociaux de sexe*, *Cahier de l' A.P.R.E.*, no 7, PIRTEM-CNRS, 1988, σελ. 106-113.
- Dagenais H. et Devreux A.-M., «Les hommes, les rapports sociaux et le féminisme: des avancées sous le signe de l' ambiguïté», στο Dagenais H., Devreux A.-M. (sous la dir.), «Ils changent, disent-ils», numéro commun *Nouvelles Questions Féministes*, vol. 19, no 2-3-4, *Recherches Féministes*, vol. 11, no 2, 1999, σελ. 1-22.
- Dandurand R., Ouellette F.-R., «Travail des mères, garde des enfants et soutien de l' entourage dans trois quartiers montréalais», στο Dandurand R., *Mères et travailleuses, de l' exception à la règle*, Descaresses F. dir, IQRC, 1992, σελ. 432.
- Daune-Richard A.-M., Devreux A.-M., *À propos des rapports sociaux de sexe. Parcours épistémologiques 3: la reproduction des rapports sociaux de sexe*, C.N.R.S., Paris, 1986.
- Dejours C., *Souffrance en France, la banalisation des l' injustice sociale*, Seuil, Paris, 1998.

- Dejours C., «Adolescence: le masculin entre sexualité et société», *Adolescence*, no 6, 1988, σελ. 89-116.
- Dejours C., «Le masculin entre sexualité et société», στο Welzer-Lang D. (dir), *Nouvelles Approches des hommes et du masculin*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 2000, σελ. 263-289. Devreux A.-M., «De la condition féminine aux rapports sociaux de sexe: repères pour une évolution de la définition sociologique des catégories de sexe», *Bulletin d'Information des Études Féminines, B.I.E.F.*, no 16, Centre d'Études Féminines de l'Université de Provence, 1985.
- Devreux Anne-Marie, «Les rapports sociaux de sexe constituent un rapport social et les hommes en sont l'un des termes», *Les rapports sociaux de sexe: problématiques, méthodologies, champs d'analyse, Cahiers de l'A.P.R.E.*, vol. 1, no 7, P.I.R.T.T.E.M.-C.N.R.S., 1988.
- Devreux A.-M., «Sociologie généraliste et sociologie féministe: les rapports sociaux de sexe dans le champ professionnel de la sociologie», *Nouvelles Questions Féministes*, vol. 16, no 1, 1995.
- Dulac G., *Les demandes d'aide des pères*, Centre d'études appliquées sur la famille, Ecole de service social, Université McGill, Montréal, 1997.
- Dulac G., *Paternité, travail et société, les obstacles organisationnels et socioculturels qui empêchent les pères de concilier leurs responsabilités familiales et le travail*, Centre d'études appliquées sur la famille, Ecole de service social, Université McGill, Montréal, 1998.
- Dulac G., *Intervenir auprès des clientèles masculines, théories et pratiques Québécoises*, Centre d'études appliquées sur la famille, Ecole de service social, Université McGill, Montréal, 1999.
- Dulac G., «Les récits de vie masculins sont-ils crédibles», στο Welzer-Lang D. (dir), *Nouvelles Approches des hommes et du masculin*, Presses Universitaires du Mirail, 2000, Toulouse, σελ. 263-289.
- Falconnet G., Lefaucheur N., *La fabrication des mâles*, Seuil, Paris, 1975.
- Gaspard Françoise (dir.), *Les femmes dans la prise de décision, en France et en Europe*, L'Harmattan, Paris, 1996.
- Godelier M., *La production des Grands Hommes*, Fayard, réédition en 1996, Paris, 1982.
- Godelier M., «Trahir le secret des hommes», *Le genre humain*, no 17-17, 1988, σελ. 243-265.
- Godelier M., «Du quadruple rapport entre les catégories de masculin et de féminin», *EPHESIA, La place des femmes, les enjeux de l'égalité au regard des sciences sociales*, La Découverte, Paris, 1995, σελ. 439-442.
- Heesacker and Prichard, «In a different Voice, Revisited: Men, Women, and Emotion», *Journal of Mental Health Counselling*, vol. 14, no 3, 1992, σελ. 274-290.
- Hurtig M.-C., Pichevin M.-F., *La différence des sexes*, Tierce, Paris, 1986.

- Husson M., «L' emploi des femmes en France: une comptabilité en temps de travail», *Document de travail*, no 94, IRES, 1990.
- Ιγγλέση Χ., *Πρόσωπα Γυναικών-Προσωπεία της Συνείδησης*, εκδ. Οδυσσέας, 1990.
- Κωτσοβέλου Β., Ρεπούση Μ., «Φεμινιστικά έντυπα 1978-1985. Μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω* 198, 1988.
- Le Quentrec Y., «Les obstacles aux pratiques syndicales des femmes», στο Jacqueline M. (sous la dir.), *La Parité enjeux et mise en œuvre*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1998, σελ. 141-149.
- Le Quentrec Y., *Employés de bureau et syndicalisme*, Editions l' Harmattan, Coll. «Logiques sociales», Paris, 1998.
- Louis M.-V., «Bourdieu, défense et illustration de la domination masculine», *Les temps Modernes*, no 604, 1999, σελ. 325-358.
- Mathieu N.-C., «Notes pour une définition sociologique des catégories de sexe», *Epistémologie sociologique*, no 1, Paris, 1971, σελ. 19-39· réédité Mathieu N.-C., *L' anatomie politique, catégorisations et idéologies du sexe*, Côté-femmes, Paris, 1991, σελ. 17-41.
- Mathieu N.-C., «Homme-culture et femme-nature», *l' Homme*, vol. XIII, no 3, 1973, σελ. 101-113.
- Mathieu N.-C., «Quand céder n' est pas consentir, des déterminants matériels et psychiques de la conscience dominée des femmes, et de quelques-unes de leurs interprétations en ethnologie», *L' Arraînement des Femmes, essais en anthropologie des sexes*, E.H.E.S.S, Paris, 1985, σελ. 169-245.
- Mathieu N.-C., *L' anatomie politique*, Editions Coté-Femmes, 1991.
- Mathieu N.-C., «Bourdieu ou le pouvoir auto-hypnotique de la domination masculin», *Les temps Modernes*, no 604, 1999, σελ. 296-324.
- Maugue A., *L' identité masculine en crise*, Rivages, Paris, 1987.
- McNeil M. and Chabrassol D.J., «Paternal Involvement in the Program of HearinImpaired Children: An Exploratory Study», *Family Relations*, vol. 33, no 1, 1984, σελ. 119-125.
- Meidani A., *Des mass médias au marché de la remise en forme: le «bricolage» de la corporéité*, Thèse de Doctorat en Sociologie en cours, Université de Toulouse II, Le Mirail, 2003.
- Papathanasiou Ch., *L' impact social du VIH/sida sur l' emploi en France et en Grèce, Mémoire de DEA en Sociologie*, EHESS, Paris, 2001.
- Reynaud E., *La sainte Virilite*, Syros, Paris, 1981.
- Ridder (de) G., *Du côté des hommes - à la recherche de nouveaux rapports avec les femmes*, l' Harmattan, Paris, 1982.
- Rieu A., «Les femmes élues en milieu rural: quels modes de gouvernance?», στο Jacqueline Martin (sous la dir.), *La Parité enjeux et mise en œuvre*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1998, σελ. 85-95.
- Singly (de) F., *Fortune et infortune de la femme mariée*, PUF, 1987.
- Singly (de) F., *Le congé pour enfant malade: premier bilan sociologique*,

- Secrétariat d' état chargé des droits des femmes. Mission de l' égalité professionnelle*, 1991.
- Singly (de) F., «Les habits neufs de la domination masculine», *Esprit*, no 11, 1993, σελ. 54-64.
- Singly (de) F., *Le soi, le couple et la famille*, Nathan, coll. Essais et Recherche, Paris, 1996.
- Singly (de) F., «Conclusions» in *Conseil de l' Europe, Promouvoir l' égalité: un défi commun aux hommes et aux femmes*, Actes du séminaire international de Strasbourg, 17-18 juin 1997, σελ. 77-86.
- Type - paroles d' hommes*, no 1, janvier 1981: *Paternité*; no 2/3, mai 1981: *Plaisirs*, no 4, mai 1982: *masculin/pluriel*, no 5, 1983: *A propos des femmes*, no 6, avril 1984: numéro mixte.
- Welzer-Lang D., *Le Viol au Masculin*, l' Harmattan, Paris, 1988.
- Welzer-Lang D., *Les hommes violents*, Lierre et Coudrier. Réédition en 1996 par les éditions Côté femmes, Paris, 1991.
- Welzer-Lang D., *Arrête, tu me fais mal... la violence domestique 60 questions, 59 réponses*, éd. Le Jour, V.L.B., Montréal, Paris, 1992.
- Welzer-Lang D., «Les études ou écrits sur les hommes ou le masculin en France», στο Welzer-Lang D., Filliod J.P. (dir), *Bulletin d' Informations et d' Etudes Féminines (BIEF), Des hommes et du masculin, CEFUP-CREA*, Presses Universitaires de Lyon, 1992, σελ. 13-23.
- Welzer-Lang D. et Filiod J.P., *Les hommes à la conquête de l' espace domestique*, Le Jour, V.L.B., Montréal, Paris, 1993.
- Welzer-Lang D. et Wittner L., *Les étudiants de banlieue: repaires sans repères*, CREA, Université Lyon 2, Ministère de l' équipement, du logement, des transports et de l' espace (avec Laurette), 1994, σελ. 185 (ronéoté).
- Welzer-Lang D., Wittner L., «Le logement étudiant en banlieue: repaires sans repères», *Les Annales de la Recherche Urbaine*, no 62-63, 1994, σελ. 244-251.
- Welzer-Lang D. et Mathieu L., «Violences et sexualités en prison, Les abus dits sexuels en milieu carcéral», *Revue française des affaires sociales*, no 1, 1997, σελ. 201-212.
- Welzer-Lang D., «Les hommes: une longue marche vers l' autonomie», *Les Temps Modernes*, no 593, 1997, σελ. 199-218.
- Welzer-Lang D., (dir.), *Entre commerce du sexe et utopies: l' échangisme, Actes du premier séminaire européen sur l' échangisme*, Université Toulouse Le Mirail, Département de Sociologie (Université de Barcelone), Département d' Anthropologie Sociale et Philosophie, Universitat Rovira i Virgili (Tarragone), Toulouse, Mars 1998.
- Welzer-Lang D., «Travailler ensemble entre hommes et femmes: émergence de la question et questions de méthodes», στο Dagenais H., Devreux A.-M. (dir), *Ils changent disent-ils, numéro commun, Nouvelles Questions Féministes (France) et Recherche féministe (Québec)*, vol. 19, no 2-3-4, vol. 11, no 2, 1999, σελ. 71-100.

- Welzer-Lang D., «Introduction: les hommes en débats», στο Welzer-Lang D. (dir), *Nouvelles approches des hommes et du masculin*, Presses Universitaires du Mirail, coll. féminin and masculin, Toulouse, 2000, σελ. 11-36.
- Welzer-Lang D., «Pour une approche proféministe non homophobe des hommes et du masculin», στο Welzer-Lang D. (dir), *Nouvelles approches des hommes et du masculin*, Presses Universitaires du Mirail, coll. féminin and masculin, Toulouse, 2000, σελ. 109-138.

